

ETNIČKA I POETSKA RASPOLUČENOST SKENDERA KULENOVIĆA

ZILHAD KLJUČANIN

Nakon pogubnog iskustva socrealizma Skender Kulenović je (mada do kraja života obilježen “korifejom teorije odraza”) tražio puteve primjerenijem i modernijem umjetničkom izrazu. Kulenović je imao, tako da kažem, osnovu za visoke stvaralačke domete. Počesto se zaboravlja da je on bio veoma obrazovan, sa teorijsko-filozofskim znanjem, da je upravo on, između ostalog, jedan od pisaca nacionalnog programa Bošnjaka (“Putokaz”!). Poetski temelj Kulenović je imao u *Očvalim primulama*, skupu soneta, malim sonetnim vijenceim (kako ih sâm pjesnik naziva), koje je napisao još kao srednoškolač. Potom je, znamo, uslijedio njegov socrealistički angažman sa nekoliko poema, pripovjedaka, aktovki, angažiranih tekstova, i sl. po modelu teorije odraza. Skender je, doduše, i u toj fazi pokazivao poetske kvalitete, najprije na jezičkom planu - no, to je tema nekoga drugoga teksta. Međutim, tema ovoga jest *vidljiva pjesnikova raspolućenost*, društveno-ljudska, koja će se dobarhno inkorporirati i u njegova djela. U poeziji socrealističkog profila Kulenović će nastojati “biti što manje nečastan”, pokušavajući, svojim ogromnim talentom, i na toj matrici stvoriti uspješno djelo. On je svjestan pogubnosti takvoga poetskog zahvata u stvarnost, ali nikad ga se ne uspijeva deklarativno odreći. A poboljšati ga izrazitim umijećem i talentom - nemoguće je, jer je “umjetnički” sistem na kojemu počiva socrealistički postupak sâm u sebi

derogiran. Druga Kulenovićeva “raspolućenost” - koja je i uzrok prethodnoj - jeste njegova *raspolućenost kao bića*, u jednom historijskom vremenu, i društvenom kontekstu. Midhat Begić to nastoji ublažiti na sljedeći način: “Kob je pjesnika S. Kulenovića kao i nekih drugih velikih bosanskohercegovačkih pisaca bila u njegovoj dugogodišnjoj fizičkoj odvojenosti od svijeta njegova stvaranja, gdje se on s godinama sve više i sve češće navraćao i prema kome je stvarao svoju unutarnju, stvaralačku distancu lomeći se različito uz svako svoje novo djelo.”¹ No, problem nije, čini mi se, “zavičajnog odusustva”, problem je u (ne)pripadnosti Kulenovićevoj jednome duhovnome miljeu, onome bosanskomuslimanskom. Skender Kulenović i po porijeklu (begovskom) i po ukorijenjenosti u jeziku (ne postoji bošnjački pjesnik koji je tako esencijalno osjećao jezik!), pripada bosanskomuslimanskom miljeu. Ali, ta pripadnost je, vidljivo, opterećena “nećim”, nekom (to bi rekao Begić) kobi, složenim psihoetničkim kompleksom, od kojega pjesnik nastoji pobjeći. Da li je taj kompleks - da budemo posve direktni - islam? Kada se danas, naime, analiziraju Kulenovićeve malobrojne opservacije islamsko-orijentalnih komponenti u duhovnom biću Bošnjaka, rezultati su, po pjesnika, katastrofalni, na razini današnjih komunista nostalgičara. U tekstu *Moji susreti sa Mažuranićevim epom*, Kulenović kaže: “Sa jednim sam i danas potpuno načisto. Nimalo me od ovog epa nije odbijalo to što se u njemu kao

Nesim Tahirović: KOSMIČKA TRAGEDIJA

tako mračan i krvoločan nasilnik prikazuje jedan Musliman, ili možda jedan aga. U porodici kakva je bila moja, u meni se prema islamu rano uobličio odnos umnogome drukčiji od onog koji je bio kod mojih muslimanskih drugova... Islam je za mene bio neka daleka ezoterična arapska svjetlost, jedna mudrost nad mudrostima i jedan način života nad svim načinima, nešto što mi zapravo ne umijemo ni zamisliti, a kod nas u Bosni - to je bilo nešto ubogo, dozlaboga primitivno, poseljačeno i pokasabljeno, poturkušeno, nešto čega sam se pred svojim inovjernim drugovima i profesorima nekim dubokim, tužnim i skrivenim stidom stidio. (Strahovito me, naprimjer, ljutilo to što sam Kur'an morao učiti napamet, ne razumijevajući pod bogom ništa, prepoznavajući tek ovdje-ondje poneku riječ)...Tako mene nije ni mogla da uvrijedi ona skrivena, ili ponekad i otvorena ironija na račun nas Muslimana, koju često nisu mogli da u sebi zadrže mnogi moji inovjerni drugovi, pa i neki učitelji i profesori; jedino sam bio pogođen kad bih iza nje osjetio neku neshvatljivu, podmuklo opaku čud, nešto 'iz čista mira' i 'na pravdi boga'. Samo prema jednom nisam u sebi ostajao ravnodušan: kad bi se nekom omaklo da nas nazove Turcima, ili kad bi nam to neko namjerno bacio u lice...²” Kulenović, dakle, priznaje svoj kompleks, ne uviđajući da uzroci nisu u njemu samome, ili islamu koji ga suodređuje kao biće, nego da je rezistencija, i prema njemu i prema islamu,

izvanjska, evropocentristički uvjetovana, a kod nas balkansko-barbarski usložnjena, sirova i surova. U tom nerazumijevanju kretat će se Skender Kulenović, i životno i poetski, klateći se u rasponu “od bega do politkomesara”. Takva njegova pozicija vidljiva je u skoro svakom njegovom djelu, izuzimajući *Sonete*.

Već u prvoj, nakon Drugoga svj. rata, objavljenoj kraćoj poemi *Pred zurne i tapan* (1950.) Kulenović će pokušati amalgamirati orijentalni i balkanski senzibilitet, “ponirući u ritničku folklorno-muzičku omamu kola oro”³. Po uzoru na mevlevijsku težnju za sjedinjenjem s Uzvišenim, mističnost je ovdje sadržana u igri, u nastojanju *homo ludensa* da se odvoji od neposredne stvarnosti i uđe u splin nečega Višeg, makar to “Više” bilo sâma igra, ples radi plesa, nalik primitivnom ritualu. Tapanđija, onaj što udara u tapan, ujedno je žrec, akter koji upravlja ritualom, u tom trenu vladalac silā, koji drži “tapan - k'o da drži svu zemljinu koru, a klip - k'o munju!”.

Skender Kulenović nakon te kratke poeme dugo nije pisao poeziju, sve do *Soneta* (1968.). Ne računajući poemu *Na pravi put sam ti, majko, izišo*, koja je “napisana vjerovatno pod sâm kraj rata”⁴, a prvi put objavljena tek 1981. godine.⁵ (!) O razlozima neobjavlivanja te, sada već antologijske, Kulenovićeve poeme tek možemo nagađati. “Moguće je da je (Skender Kulenović - op. Z.K.) strahovao za prijem od strane kritike, poeme sa mnogo natruha orijentalizma: čak i kod velikih pisaca u njihovim studijama nailazimo na književno proskribovanje tih jezičkih naslaga kod pisaca iz Bosne i Hercegovine, naročito u prošlosti. (O toj problematici jedini je književno i naučno govorio veliki Tin Ujević povodom slučaja Muse Ćazima Ćatića, i njegova orijentalizma...)”⁶ Mi bismo se, međutim, vratili na onu Skenderovu *etno-duhovnu raspolućenost*, u kojoj je počesto trpio jedan od polariteta, u pravilu onaj bosanskomuslimanskog senzibiliteta. Jer, kako, uostalom, razumjeti da pjesnik skriva (sve do svoje smrti) jedno svoje (uspjelo) djelo, a drugome (poemi *Stojanka majka Knežopoljka*) dopušta da se etablira skoro na razinu “općeprihvaćene društvene istine”, makar ta istina bila plakatskog i dirigitiranog tipa? Neki od književnih kritičara (Enes Duraković, naprimjer) nastojat će komparirati ove dvije Kulenovićeve poeme: “Poema (*Na pravi put sam ti, majko, izišo* - op. Z.K.) snažno asocira *Stojanku majku Knežopoljku*, s kojom je nerazlučivo povezana.

Upravo, one se međusobno nadopunjuju i prožimaju, koliko *sličnostima*, toliko i *razlikama* koje nisu samo oznaka pjesničke posebnosti svake od njih. (...) Tu kongenijalnu naporednost postojanja ovih dviju poema naznačio je i sam pjesnik u intervjuu *Majka Hanifa, majka Stojanka* pa se pred nama tek sada - otkrićem ove poeme - cjelokupno Skenderovo djelo otvara u kauzalnoj inspirativnosti dviju tradicija koje su jednako plodonosno napajale pjesničku riječ Skendera Kulenovića... Predtekstualna struktura poeme *Stojanka majka Knežopoljka* i u etnopsihološkom i u oblikovno-izražajnom vidu zasniva se na poetskim iskustvima tužbalice i vešestoljetnoj tradiciji srpske junačke pjesme, dok je poema *Na pravi put sam ti, majko, izišo* izrasla iz muslimanske lirsko-epske pjesme, u ovom slučaju balade s motivom majke kao žrtve patrijarhalne zajednice⁷. Međutim, takve komparacije gube iz vida: prvo, da se skoro pola stoljeća nije imalo što komparirati (*Na pravi put sam ti, majko, izišo* naprosto nije postojala u književno-sinhronijskom kontekstu), komparaciju tu može napraviti tek "naknadna pamet", inače loš saveznik književno-teorijske znanosti; drugo, *Na pravi put sam ti, majko, izišo* i *Stojanka majka Knežopoljka* ni po jednom uzusu inherentnom književnoj komparativistici ne mogu se samjeravati (Moguće je, ne sporim, usporedbe ove dvije poeme praviti u domeni nekih ocrta "duhovno stvaralačkog lika" samog pjesnika - što je legitimno, a i u domeni "bratstvo-jedinstvujućih dnevnih zahtjeva" - što je literarno deplasirano, pa i degutantno.) Pri tome ne mislim, ni u kojem slučaju, na uporedno vrednovanje jedne i druge poeme, niti motivskog pokretača (u oba slučaja - majka), niti na "predtekstualne strukture etno-psihološkog tipa" (na jednoj strani srpska tužbalica i junačke narodne pjesme, na drugoj muslimanska lirsko-epska poezija). Svi ti elementi komparativnosti su spoljni, i ne dotiču bit ni jedne Kulenovićeve poeme.

S druge strane, neprimjereno je upadati i u današnja "nacional-romantičarska prosvjetljenja", pa od poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo* stvarati "bosanskomuslimanski entitet"⁸ (!?). Ova poema je, naprosto, još jedan odslik Skendera Kulenovića kao raspoluženog etnopoetskog bića. U njoj se skoro u tančine može vidjeti granica, preko koje poetski subjekt prolazi iz jednoga "plana sadržaja" u drugi. Prvi počinje sânim naslovom: "polovina naslova poeme sadržana je u El-Fatih, prvoj suri Kur'ana,

petom ajetu - ihdine-s-sirata-l-mustekim - uputit nas na Pravi put".⁹ "Duhovna potka poeme do 16. strofe (potcrtao Z.K.) je kur'ansko-islamska, sa Allahom, ishodištem i stjecištem majčina bića kojem je ovo i onozemaljski svijet i put - put Allaha. U njenom izboru to je put Allahove milosti na koju ona ne čeka, već joj hrli u susret, zavređujući je koliko čistotom duše i dobrotom srca, toliko umnim i fizičkim naporima. Majčin krajnji cilj jest da, milošću Allahovom, naseli Džennet, prostor apsolutne sreće..."¹⁰ Prvi dio poeme je pjesnikova rekonstrukcija života njezove majke i duhovnoga miljea u kojemu se taj život dešava. Osnovna odrednica, pak, toga miljea je pobožnost, pa pjesnik sve odnose u majčinom životu kroz nju samjerava, toliko da majku, i u sveukupnoj refleksiji, esencira pobožnim elementima:

"Mati moja:(...)

Čelo na zemlji pred svojim Allahom
velikim i samilosnim.

Derviš s tespihom u tekiji."(...)

Razumljivo je, stoga, što se i svaki drugi majčin odnos prema svijetu prelama kroz prizmu Božijeg određenja. U djetinjstvu to je vjerska škola (mejtef), u kojoj se dječija duša susreće sa duhovnim svjetovima koji će joj pripadati do kraja života:

"U mejtefu,

u žutoj sufari i bijeloj bradi hodžinoj,
ovaj i onaj svijet ugleda:

Po kosi osjeti rosu meleća,

na ubu crni šapat šejtana,

u srcu prelest sarajâ džennetskih

i stravu vatara džehennemskih,

pred očima čengel strašnog Azraila

što dušu vadi iz žila roba Božijeg."(...)

Kulenović je time potpuno vjerodostojno dočarao duhovnost bosanskomuslimanskog svijeta (onako kako ga koncipira sâm taj svijet). Ta duhovnost nije dualistična, ne dijeli se niti na stvarni niti zagrobni svijet, niti na zbilju niti na maštu, niti na dobro niti zlo. U njoj se svaki od tih mogućih polariteta isprepliće sa drugim, sa njim se suodnosi i aktivira u novi element. A da bi sve imalo mjeru i smisao, sve se, zapravo, samjerava prema Bogu, Allahu. I u djevojaštvu, kad majka žudi za budućim mužem, i njega želi po mjerilima Božijim:

"Na dan

petput je od svoga Allaha iskala

taj da joj bude

mład i pitom

*ko softa,
i ko kadija
pametna.” (...)*

Udaju, također, “uzroči i nadgleda Bog”, skoro bez icipje druge volje, potpuno predestinirajuće:

*”Allah joj njezin,
na dahu svoje milosti,
spusti sa njezine zvijezde sudbine
duvak paučinast, ucvaio zlatima.” (...)*

I tako kroz cijeli život, do njegovog kraja, tj. produžetka u Džennetu (raju)... Interesantno je u tom predestiniranom majčinom životnom putu pratiti poziciju onoga koji pjeva, pjesnika dakle. Na pravi put sam ti, majko, izišo završna je maksima pjesnikovog duhovnog iskustva. Do te maksime, pjesnik **do pola puta** ide u njenom skladu, gdje je njegov put ustvari onaj majčin, samjeren Božijim znakovljem i uputama. (Mada nikad riječ “Allah” ne upotrebljava bez dodatka “njezin”, ukazujući, time, svoj odmak od te duhovnosti.) Put započinje ajetom “ihdine-s-sir-ata-l-mustekim” - uputi nas na pravi put - a završava se ispunjenjem zavjeta toga ajeta: na Pravi sam ti put, majko, izišo. Pjesnik je, rekosmo, zavjet ispunio **do pola puta**, na drugoj polovici je, da se našalimo, “potpuno skrenuo s puta”. Naime, zavjet da će na Pravi put izaći, pjesnik, i dalje se obraćajući majci, po njegovom mišljenju ostvaruje time što je upoznao “dušu kmeta Jovana” za kojom je otišao u partizane, u borbu za “narodnu pravicu”. Nedvojbeno i eklatantno pjesnik hoće reći da je njegov put, na koji je, biva, izašao, put u - komunizam. Time i drugi dio poeme poetski pada u ideologiziranu transparentnost, u parolnu plošnost.

Nakon kratke poeme *Pred zurne i tapan* i rukopisne *Na pravi put sam ti, majko, izišo*, Skender Kulenović, rekosmo, dugo nije objavljivao poeziju. Sve do knjigā *Soneta* (1968. i 1974.). Među tim sonetima nalazi se i sonet *Nad mrtvom majkom svojom*, kojim Kulenović nastavlja, i završava, rekonstruiranje duhovno-vjerskog miljea majke. “Sonet *Nad mrtvom majkom svojom* ima ‘muzički’ dvije osnovne crte: on je vjerovatno najsubjektivnija, najintimnija pjesma, ali i glasovno najstišanija, najutihnutija...”¹¹ Skender - poznat inače kao pjesnik velike geste, pjesnik pătosa - pjeva, dakle, stišanim glasom, glasom primjerenim činu (smrt majke). Sâm čin traži takav govor, u kojemu treba “zanijemit i biti vjerna tišina”. U tišini pjesnik preispituje svoj odnos prema majci,

prema onom njenom duhovnom okružju, “na njenom čelu od leda” “mjeri nevjerstva svoja”. U tišini zaustavlja i suzu, “što hoće da ispere taj pelin u omći grla, taj kasni jauk vjere (potcrtao Z.K.)”:

*Poljubi joj još jednom čelo, kojim te sada
gleda
ispod kapaka mrtvih: usnom što stid ti je
stinu
nevjerstva izmjeri svoja na tom čelu od leda,
i zapamti ih vjerno u svakom svome vinu.*

*Baci još jedan joj grumen zemlje koja je
prima,
da vidiš kako se ona sabranjivala u te,
da čuješ kako će pasti tvoja zaludna rima
kao što pada sad zemlja na ta usta što šute.*

*Zaustavi tu suzu što hoće da ti ispere
taj pelin u omći grla, taj kasni jauk vjere,
i humku što raste ko grijeh - oblije tugom
krina.*

*Ne miči nikud, jer korak - korak je zaborava,
stoj, gledaj: tako si nico ko što će iz nje trava.
Zanijemi joj nad grobom, i budi vjerna tišina.*

U Kulenovićevim *Sonetima* ima nekoliko pjesama motiviranih “Božanskim prisućem”. Jedna od njih je i pjesma *Čuda*:

*Svrh snijega do juga: zveket vilinskog nakita.
Tu gladu se krili galeb, korijenom gnijezdi se
jesen.
S pastrvom danuju zvijezde, i vidre s češljem
rakita.
Nebo - ogromnosti oko. Tu protegnut sam i
spasen.*

*Srce je sjelo na prijesto, i svaku pomiso cara
domisli odmah i pruži iz sebe obličje krasa.
Zrno do zrna se stišćem u punom srcu svog
nara.
Sam, bor iz petnih žila u bezdan sunčani
stasa.*

*I na dnu go sam oblutak ljubljen oblinama
vode.
Sva nevidjela se bistre kroz bistre oči rode.
U mračnoj duplji duba zlate se rujna saća.*

*Sunovrat s gromom sam slapa, i istok duge iz
pjene.*

*S njom gasnem, i svaka mi kap se, u sladotrašču mijene,
U praroditeljku čuda, u prakap bremenu vraća.*

“U ovoj pjesmi, kako vidimo, Skender Kulenović, u potpunosti obnavlja, ali i preobražava temeljni motiv panteističkog misticizma o jedinstvu svijeta. Naglasili smo već da je ovaj ezoterički doživljaj svijeta prisutan kao trajna oznaka bosanskomuslimanskog pjesništva, od sufijskih pjesnika koji su stvarali na persijskom, turskom i arapskom jeziku, preko Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića, sve do Hamze Hume i Maka Dizdara. U tom smislu poeta Kulenovićeve pjesme je vanredno sugestivna varijacija temeljnog mističkog stava o supstancijalnom jedinstvu s Univerzumom, što ćemo je već uzgrednom usporedbom otkriti u stihovima Abdurrahmana Sirrija, Ahmeda Vahdetija, ili Muse Ćazima Ćatića.”¹²

Postoje naznake da je Kulenović “veoma dobro poznao sufijsko pjesništvo”.¹³ U njegovom romanu *Ponornica*, naprimjer, nalazi se i parafraza jedne sufijske pjesme o jedinstvu svega rasprostrtog i postojećeg s Bogom:

*Sve je Bog: i ja, i ovaj gdje ležim sjenokos.
Što onda tarem travu? Što ubija Bog Boga?
Zašto sve gazi gdje stane moja besputna noga?
Kad sam sljepočica Božja? Kad li sam Božje oko?*

U istom djelu Kulenović će, također, skriven iza strukture proznog teksta, reći: “Sve je to luk i voda, najdublji je pogled u onog jednog Ćifuta staklara. Sve što postoji je Bog, i Bog je sve što postoji, kako nam se već sviđa da kažemo¹⁴”. U tom Spinozinom (Ćifut = Spinoza) pandeizmu Kulenović, u čistom vidu toga pojma, nikada nije poetski učestvovao. Dodirivao jest njegove rukavce. U *Čudima* misticizam jedne biološke univerzalnosti. U *Tarihu za Karadoz-begovu džamiju u Mostaru* jedinstvo umjetničkog čina (oličenog u sakralnom djelu) sa Sjevremenom i Savršenošću. Karadoz-begova džamija je simbol svekolike ljudske opstojnosti: sve biva i nestaje, sve je u stalnoj promjeni i mijeni - samo džamija “stoji ista”. Iza njene ovozemaljske utemeljenosti stoji zapravo Bog, Svedržitelj, koji je uzdiže iznad njene materijalne elementarnosti u bezvremenost, u “plavi bezdan”:

*Rat ili svegled satrap il' jesen od ritā
poružne i svjetlost - nebo zemlji zgade.
Ti kamena lebdiš ko procvali badem
žedna plavog bezdna, pužavica sita.*

*Sunce, ko dan sudnji, skine sve do gola.
Čempres što te rastom ljubomore prati
tad ko da je bio slijep od iskona ti,
žagri u te novu, a njeg nema pola.*

*Što mu sniva svjetlost, mjesec vidi - ti kad
pustiš da ti tinja u krijesnici tijela.
U krošnje koščelā bura pusti bika*

*i stabla im škripe - ti mirna i bijela.
Umrem, iz korijena vjekova izlistam
i budem ti čempres: a ti stojiš ista.*

Prožimanje elemenata orijentalno-islamske kulture sa domaćim, nerijetko sinkretiziranim, bosanskohercegovačkim kulturnim i civilizacijskim elementima moguće je pratiti kod Skendera Kulenovića i u većem broju eseja, pripovjedaka, priča za djecu (*Gromovo đule*) putopisa, reportaža, drama, romanu *Ponornica*... I uvijek ćemo pritom pronaći **Kulenovićevu raspolućenost**. Bez koje - da li bi njegovo sveukupno stvaralaštvo bilo potpunije? **m**

¹ Midhat Begić: *Djelo Skendera Kulenovića*, u: Skender Kulenović, *Izabrana djela*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1983., knjiga I, str. 8.

² Skender Kulenović: *Moji susreti sa Mažuranićevim epom*, u: *Izabrana djela*, navedeno izdanje, knjiga VI, str. 29-30.

³ Rašid Durić: Etnološki i etnografski bosanskomuslimanski motivi u djelu Skendera Kulenovića, “Islamska misao”, 1/1992, 157, 52-59.

⁴ Enes Duraković: Riječi i svijet, “Svjetlost”, Sarajevo, 1988., str. 221.

⁵ “Život”, br. 9, 1981.

⁶ Enes Duraković: Pjesništvo Skendera Kulenovića, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1983., str. 59.

⁷ Enes Duraković: Riječi i svijet, navedeno izdanje, str. 221-222.

⁸ Rašid Durić: Etnološki i etnografski bosanskomuslimanski motivi u djelu Skendera Kulenovića, navedeno izdanje, str. 52.

⁹ Ibidem, str. 58.

¹⁰ Ibidem, str. 58.

¹¹ Midhat Begić: Četiri bosanskohercegovačka pjesnika, “Svjetlost”, Sarajevo, 1981., str. 20

¹² Enes Duraković: Pjesništvo Skendera Kulenovića, navedeno izdanje, str. 105.

¹³ Ibidem, str. 107.

¹⁴ Skender Kulenović: *Ponornica*, “Nolit”, Beograd, “1977.”, str. 96.

Nesim Tahirović: ZELENI GRANDE